

Деснянская мезолитическая культура

Резюме

В статье освещается своеобразное культурное явление в бассейне Десны, которое на протяжении 50 лет изучается несколькими поколениями исследователей. Дан подробный историографический очерк вопроса и на примере новых материалов стоянок Песочный Ров и Попово Озеро описаны два этапа деснянской мезолитической культуры. Пересматриваются вопросы генезиса, хронологии, периодизации, исторических судеб деснянской культуры. Автор генетически связывает ее (вслед за Л. В. Кольцовым) с аренсбургскими памятниками Прибалтики, вводя как связующее звено между указанными явлениями памятники типа Боровка. Выделяя в позднем мезолите Десны памятники типа Студенок, он ставит вопрос об отнесении начального песочновского этапа деснянской культуры к первой половине мезолита. Деснянская мезолитическая культура принимала участие в сложении раннего ямочно-гребенчатого неолита Десны типа Вырчище.

І. Т. ЧЕРНЯКОВ

Про призначення деяких предметів з Інгульського скарбу

У 1962 р. поблизу с. Антонівка на притоці р. Ігул Громоклеї випадково було знайдено один з найбільших скарбів доби пізньої бронзи у Північному Причорномор'ї, до якого входило понад 130 виробів. Серед них є два предмети, визначені Е. О. Симоновичем як бляшки невідомого призначення¹. Є. М. Черних теж умовно назвав їх «бляшками з подовженими та вигнутими стержнями»². Справді, ці речі майже унікальні і невідомі в жодному з скарбів пізньобронзової епохи в нашій країні.

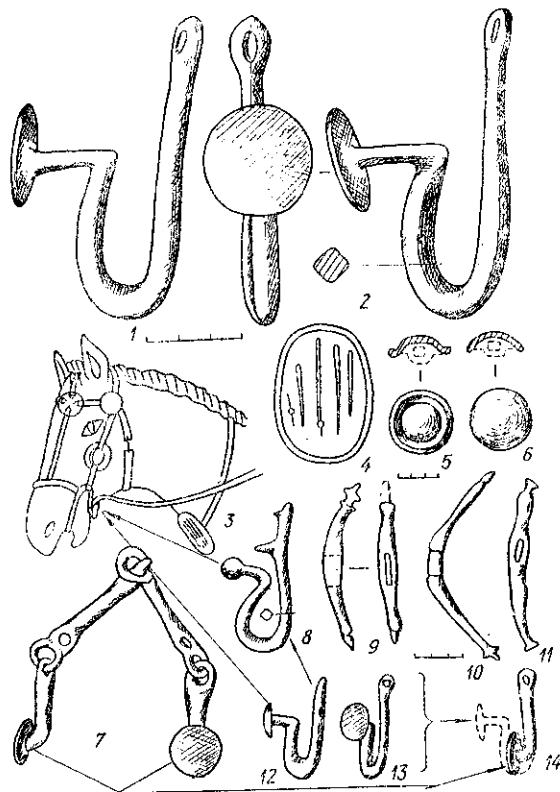
Наводимо докладний опис цих двох предметів, які, за винятком майже непомітних згинів, не відрізняються один від одного і, можливо, були відлиті в одній матриці. Вони являють собою вигнутий чотиригранний стержень, дуже схожий на рибальський гачок, на подовженому кінці якого є литий отвір, а на короткому — невеликий відросток, що закінчується круглою головкою (рис. 1, 1, 2)³. Довжина предмета до вигину — 10 см, довжина «гачка» — 5, відростка — 3 см, діаметр головки — 3,5, розміри отвору на подовженому кінці — 0,5 × 1,0 см. Товщина стержня у різних місцях коливається від 0,5 до 1,0 см.

Подібний за формою «гачок» входить також до скарбу бронзових речей, що був знайдений у Томешті в 1973 р.⁴ Автор публікації цієї знахідки В. Паладе теж не зміг знайти аналогій та з'ясувати призначення загадкового предмета. Останній відрізняється від інгульських лише тим, що замість отвору на подовженому кінці є два невеликі відростки, а на самому краю «гачка» замість головки — невелика гулька. Розміри його майже повністю збігаються з описаними вище: довжина 9,9, товщина 1,1 см (рис. 1, 8). На наш погляд, ця різниця пояснюється лише тим, що інгульські предмети були відлиті у більш складній двостулковій кам'яній ливарній формі, де застосовувались спеціальні пристрої для відливання отворів та головок. «Гачок» з Томешті теж виготовлений за допомогою такої форми, але пристрої тут були спрощені. Можна вважати, що кінцеві частини (головка та отвір) інгульських «гачків» і предмета з Томешті мали однакову функцію, тобто призначались для кріплення з ременем.

Враховуючи рідкість таких знахідок серед скарбів бронзової доби та неясність їх призначення, ми вирішили звернутись до аналогічних предметів інших епох, зокрема, найбільш близької до цього часу епохи раннього заліза. Серед цих аналогій передусім звертають увагу своєрідні «гачки», хоч й менших розмірів, які є складовими частинами бронзових вудил. Їх часто називають «допоміжними частинами для кріплення поводів» (рис. 1, 5)⁵. Численні знахідки таких металевих ву-

дил зафіксовані у Північному Причорномор'ї: Аксаї, Високій Могилі, Сімферополі, Басовському городищі, Бутенках, кургані № 375 поблизу с. Костянтинівка, хут. Обривському, Носачівському кургані, Новочеркаському скарбі⁶ та ін.

Якщо взяти ці деталі (допоміжні частини для кріплення повода) окремо від бронзових вудил та порівняти їх з «загадковими» предметами Інгульського скарбу, то

Металеві деталі кінських вуздечок епохи пізньої бронзи та раннього заліза:

1, 2, 12, 13, 14 — гачкоподібні псалії з Інгульського скарбу; 3 — реконструкція кінської збруї пізньобронзової доби; 4—6 — гіпсові відливи негативів бляшок з матриць Красномазяцького скарбу; 7 — бронзові вудила з кургану № 375 поблизу с. Костянтинівка (за О. І. Тереножкіням); 8, 9 — бронзові псалії скарбу з Томешті (за В. Паладе); 10 — бронзовий псалій з скарбу Бєлін (за М. Русу); 11 — бронзовий псалій з скарбу Спелнак (за М. Русу).

в їх формі, конструкції можна знайти багато спільного (рис. 1, 7, 12—14). Це теж своєрідні бляшки зі стержнями у вигляді «гачка», на одному кінці якого є кругла головка, а на другому — отвір для з'єднання з вудилами. Довжина їх в основному дорівнює 3—6 см. Пристрій з кілець для кріплення повода з Аксаї досягає майже 9 см. Відмінність всіх цих складових частин вудил від інгульських предметів полягає у більш спрощеній лінії вигину та менших розмірах. Вважати їх тільки пристосуванням для кріплення повода, на наш погляд, недостатньо, бо найбільші з них могли виконувати роль псаліїв. Таке призначення, певно, мали подібні деталі з Аксаї, де в комплексі не знайдено окремих псаліїв. А. Н. Мелентьев відмічає, що при їх використанні завдається біль коню, але наведений аргумент не можна брати до уваги, бо в найстаріших дископодібних кістяних псаліях навіть застосовували шипи.

Можна припустити, що таке саме призначення мали

і «загадкові» предмети з Інгульського скарбу та «гачок» з Томешті. Про це свідчать не тільки аналогії з вуздечкового набору раннього залізного віку, але й їх значні розміри, що дорівнюють середньому розмірові (10—15 см) кістяних та бронзових псаліїв. Заслуговує на увагу й те, що інгульські деталі є парними, як і потрібно для псаліїв або допоміжних частин для кріплення повода у кінських вуздечках. Старанний погляд дав змогу виявити сліди потертості на їх поверхні у трьох місцях: біля головки, з внутрішнього боку вигину та отвору. Складна форма інгульських псаліїв та сліди спрацьованості допомагають реконструювати їх положення у кінській вуздечці (рис. 1, 3). Отвори на подовженому кінці «гачків» мають овальну форму, їх розміри виключають можливість з'єднання з металевими вудилами, отже, безсумнівно, вони призначались для м'яких вудил на ремінній основі. Відросток з головкою кріпився з ремінним поводом, на кінці якого було зроблено проріз, тобто з'єднувався з ним як застібка. Широкий вигин

«гачка» припадав, мабуть, на верхню частину щелепи коня і міг бути використаний для кріплення головних ременів кінської вуздечки. Можлива й інша реконструкція інгульської збруї. Отже, як і в кістяних псаліях, в інгульських «гачках» є також три місця для кріплення: на одному кінці — головка, на другому — отвір, посередині — вигин «гачка».

Оскільки на території Північного Причорномор'я невідомі поки що знахідки комплексу металевої кінської збруї пізньобронзової доби, автор для її реконструкції зібрав деякі інші дані, передусім зображення на ливарних матрицях, де є численні деталі вуздечки, що доповнюють її, зокрема різні бляшки для кріплення оздоблення. До набору належать великі круглі бляшки двох типів та вушка для них, зображені на негативах Красномаяцького скарбу ливарних матриць⁷. Їх діаметр — 4,2—4,5 см. Одна з них по краю має ранг, друга вигляд гудзика круглої форми (рис. 1, 5, 6). Негатив подібної, але ще більшої бляшки (діаметр 6 см), є також на уламку матриці з Волозької майстерні⁸. Кругла прорізна бляшка (діаметр 4 см) з зображенням «хреста» представлена на матриці ливарної форми з Кардашининки (рис. 1, 3)⁹.

Ці деталі, імовірно, призначалися для кріплення та оздоблення ремінної основи вуздечки на голові коня (див. рис. 1, 3). У складі того ж Красномаяцького скарбу є матриця з негативом великої овальної бляхи у вигляді щитка, довжина якого 9,5 см, ширина — 6,5 см (рис. 1, 4). Її поверхня має вирізи для орнаменту з п'яти горизонтальних ліній¹⁰. Подібна до неї, але трохи менших розмірів зображена і на ливарній матриці з Харківського музею (інв. № 1100). Такі великі щиткоподібні бляхи, можливо, використовувались для кріплення ремінної основи на груді коня (рис. 1, 3). Щодо запропонованої нами реконструкції кінської вуздечки використано різні матеріали епохи пізньої бронзи Північного Причорномор'я.

В зв'язку з виділенням цілого набору деталей кінської вуздечки деякі дослідники, на підставі знахідки на Бериславському поселенні¹¹, датують появу металевих вуздечок білозерським ступенем пізньої бронзи. О. І. Тереножкін у своїй спеціальній монографії про кіммерійців присвятив окремий розділ історії вуздечкових деталей у Східній Європі, включаючи найбільш поширені аналогії з суміжних територій Центральної та Південної Європи, Кавказу та степів Євразії¹². Йому належить найгрунтовніша класифікація бронзових псаліїв, давніші з яких датуються чорноліським ступенем (900—750 рр. до н. е.). О. І. Тереножкін, аналізуючи кістяні псалії білозерського часу, помітив у них цілювання низьких головок з бронзових виробів, в зв'язку з чим цілком слушно припускає співіснування в епоху пізньої бронзи кістяних та бронзових псаліїв.

Найбільш ранні деталі вуздечки для керування конем відомі у степових племен Східної Європи на підставі знахідок кістяних псаліїв, у пам'ятках катакомбної, абашівської та зрубної культур, а широке розповсюдження їх почалося у другій половині II тис. до н. е.¹³ Найстародавніші металеві псалії та вудила вперше з'явилися у країнах Малої Азії, Переднього Сходу та в Мікенах у середині II тис. до н. е.¹⁴ Майже не відставали від них і племена Південно-Східної та Центральної Європи, де такі речі існували з XIII ст. до н. е.¹⁵

Кістяні псалії у Північно-Західному Причорномор'ї відомі на пам'ятках культур Ноа та сабатинівської¹⁶. Металеві псалії з Інгульського скарбу — перша знахідка такого роду у Північному Причорномор'ї. Матеріали скарбу датуються тим же часом, що й існування цих культур (XIII—XII ст. до н. е.). Таким чином, інтерпретуючи знайдені в його складі «загадкові» предмети як деталі кінської збруї, ми можемо припускати появу металевого вуздечкового набору в Північному Причорномор'ї у більш ранній час, ніж це вважалось досі, тобто у сабатинівський період пізньої бронзи (XIII—XII ст. до н. е.) Металеві

частини вузди чорногорівського часу — це вже повністю розвинуті форми та деталі найстародавнього металевго приладдя для правлення конем. Логічно припустити, що надто довгим був шлях їх морфологічного розвитку, трансформації та уніфікації окремих вузлів вуздечкового набору. Інгульські предмети показують, мабуть, початковий етап морфологічного розвитку типу металевих допоміжних частин вузид для кріплення повода, широко розповсюджених у кіммерійських пам'ятках¹⁷. Їх призначення у ролі псаліїв поступово змінилось і вони почали пристосовуватись лише для кріплення поводу (раніше у них була подвійна функція). Цілком імовірно, що зігнуті псалії чорногорівського типу та псалії із загнутим кінцем і боковими отворами (петельками) теж зазнали впливу інгульських бронзових деталей вуздечки.

Як згадувалось вище, у сабатинівський час кістяні та бронзові псалії співіснують. Поряд з прямими псаліями типу Тосег-С та з «молоточкоподібними» виступами з'являються вигнуті кістяні, які мали три отвори в одній площині¹⁸, і, можливо, були конструктивною основою для створення металевих гачкоподібних псаліїв інгульського типу. Про поширення таких типів свідчить екземпляр, знайдений у складі скарбу з Томешті. Серед 32 виробів тут є серпи, одноушковий кельт, підвіска та інші речі, які В. Паладе датує XIII ст. до н. е. та зараховує до комплексів культури Ноа¹⁹. Цікаво, що у складі цього скарбу є другий бронзовий псалій (довжиною 10,6 см), який майже повністю повторює форми кістяних зразків з Тосега²⁰. Хоч він зовсім не схожий на перший, але разом з ним у комплексі становить пару. Можливо, це дуже рідкий випадок одночасного використання за якихось особливих обставин в одній вуздечці металевих псаліїв двох різних типів. Останній з них має трохи вигнутий корпус з прямокутним отвором посередині, кінці оформлені у вигляді шипів, на одному з яких є два відростки (рис. 1, 9). Подібний бронзовий псалій, але без отворів, входить до складу скарбу бронзових речей з Беліна (рис. 1, 10)²¹. Деякою мірою близький за формою ще один екземпляр з трьома отворами в одній площині зі скарбу Спелнак (рис. 1, 11)²².

Наведені приклади знахідок однотипних псаліїв з різним оформленням отворів або без них (Інгульський скарб, Томешті, Белін, Спелнак), на наш погляд, примушують дещо по-іншому ставитись до абсолютизації оформлення отворів у визначенні типології та хронології також кістяних псаліїв. Як отвори, так і шипи або відростки відігравали одну роль: надійне кріплення м'яких частин вуздечки за допомогою різних засобів. Мабуть, головним у визначенні типу псаліїв є їх форма. М. Русу вважає, що псалії з отворами в одній площині або в різних напрямках мали неоднакове призначення²³. Перші використовувались для керування конем при верховій їзді, а другі — при запряганні коней у колісниці чи візки.

Виділення найбільш ранніх металевих псаліїв Інгульського типу свідчить про те, що розвиток деталей кінської вуздечки йшов складним шляхом, а іноді й різними шляхами, які взаємно доповнювались в окремих випадках. Пошуки раціональних форм були тривалими і включали досягнення багатьох винахідників на різних територіях стародавнього світу, між якими існували певні економічні та культурні зв'язки, на що вказують знахідки бронзових скарбів.

Незвичайна форма інгульських псаліїв не може поставити під сумнів їх використання у цьому призначенні. Про це свідчать їх значні розміри, характер потертостей на поверхні, а також ряд аналогій. Ще більш дивовижними здаються форми кістяних псаліїв з евразійських степів бронзової епохи, серед яких К. Ф. Смирнов виділив п'ять типів²⁴. Використання металу для виготовлення деталей кінської вуздечки давало широку можливість не тільки відтворювати старі форми виробів з кістки та рогу, а й ще більшою мірою створювати нові конструкції і типи, часто дуже далекі від попередніх. Значний розвиток

металургії в межах Карпатської металургійної області, до якої входила і значна територія Північного Причорномор'я²⁵, став основою для створення вже в бронзовому віці металевих вудил, найдавніші типи яких є, наприклад, у складі скарбу Уісара²⁶.

Відомо, яка важлива роль належала коню у сабатинівських племен. Знахідки кінських кісток на поселеннях становлять від 9 до 26%, а на Анатолівському селищі навіть 38%²⁷. А. А. Браунер на поселенні поблизу Сухого лиману визначив кістки трьох порід коней: тонконогої — верхової, ширококостої — тяглової та змішаного типу²⁸. Безперечно, в епоху пізньої бронзи у Північному Причорномор'ї коня використовували як для верхової їзди, про що свідчать знахідки кістяних та бронзових псаліїв, так і для запрягання у візки та колісниці. Найвність останніх на території степів Євразії за доби бронзи нещодавно була доведена М. М. Чередниченком²⁹. Зростаюча роль коня, чому в значній мірі сприяло удосконалення кінської вуздечки, особливо з металевими деталями, мала великий вплив на розвиток економіки та військової справи.

¹ Сьмонович Э. А. Ингульский клад. — СА, 1966, № 1, с. 127—147, рис. 2, 5, 6.

² Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976, с. 129, табл. XI, 28 (тип. V-22).

³ Ингульский скарб зберігається у фондах Одеського археологічного музею АН УРСР (інв. номер «невідомих» предметів — 80 165 (1—2)).

⁴ Palade V. Depozit de obiecte din epoca bronzului de la Tomesti, comuna Pogana (Judetul Vaslui). — SCIV, 1976, 2, t. 4, p. 239, tab. 2. 6.

Л. О. Новикова знайшла аналогії цим інгульським предметам в дугоподібно вигнутому гачку з Улмі-Літені (Новикова Л. А. Западные связи северочерноморского очага металлообработки в эпоху поздней бронзы. — СА, 1976, № 3, с. 43, рис. 1, XXI). На наш погляд, це порівняння не зовсім вдале, бо є важливіші відмінності як у формі, так і в розмірі виробів.

⁵ Тереножкин А. И. Киммерийцы. — Киев, 1976, с. 24—89, рис. 3. 4; 6, 8; 17 1; 26, 4; 27, 1; 37, 9; 38, 10—13; 41, 5; 45, 1—4.

⁶ Мелентьев А. Н. Некоторые детали конской упряжи киммерийского времени. — КСИА АН СССР, 1967, вып. 112, с. 38—44, рис. 7, 2, 7 Бидзила В. И., Яковенко Э. В. Киммерийские погребения Высокой Могилы. — СА, 1974, № 1, с. 154, рис. 8; Щепинский А. А. Погребение начала железного века у Симферополя. — КСИА АН УССР, 1962, вып. 12, с. 57—65; Шрамко Б. А. Походження племен раннього залізного віку на території лісостепового лівобережжя України. — Питання історії народів СРСР, 1972, вип. 14, рис. 1, 1; Ковпаненко Г. Т. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы. — КСИА АН УССР, 1962, вып. 12, с. 66—72; Тереножкин А. И. Указ. соч., с. 24—89; Ковпаненко Г. Т. Ночасівський курган VIII—VII вв. до н. э. — Археологія, 1966, вип. 20, с. 175, рис. 1, 1—3; Иессен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР. — СА, 1953, № 28, с. 51, рис. 1, 3.

⁷ Черняков И. Т. Краснояцкий клад литейщика. — КСОГАМ за 1963 год, 1965, с. 101, 109, 121, рис. 7, 5; 10, 5; 15, 11, 12.

⁸ Бодянский О. В. Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—1948 рр. — АП УРСР, 1952, т. 4, с. 169—172. Вказана нами матриця не опублікована. І. М. Шарафутдінова вважає цей негатив бронзовим дзеркальцем (Шарафутдінова И. Н. Племена степного Поднепровья в эпоху поздней бронзы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1975, с. 18—19).

⁹ Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, 1955, № 46, с. 138, рис. 33, 16.

¹⁰ Черняков И. Т. Указ. соч., с. 102, 121, рис. 8, 7; 15, 1, 10.

¹¹ Лесков А. М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья. — В кн.: ПСА, 1971, с. 86.

¹² Тереножкин А. И. Указ. соч., с. 147—185.

¹³ Смирнов К. Ф. Археологические данные о всадниках Поволжско-Уральских степей. — СА, 1961, № 1, с. 46—72.

¹⁴ Там же, с. 56, рис. 6.

¹⁵ Русу М. «Докиммерийские» детали конской сбруи из Трансильвании. — Dacia, N. S., 1960, 4, с. 161—180.

¹⁶ Шарафутдінова И. Н. К вопросу о сабатиновской культуре. — СА, 1968, № 3, с. 27, рис. 3, 49—52; Florescu A. C. Contributii la cunoasterea culturii Noua. — AM, N. — M., 1964, p. 175—176.

¹⁷ Тереножкин А. И. Указ. соч., с. 147—185.

¹⁸ Шарафутдінова И. Н. К вопросу о сабатиновской культуре, с. 27.

¹⁹ Palade V. Op. cit., с. 239.

²⁰ Mozcolics A. Mors en boinde cerf sur la territoire du bassin des Carpates. — In: AAN. Budapest, 1953, p. 81—84.

²¹ Русу М. Указ. соч., рис. 1, 11.

²² Там же, рис. 1, 5.

²³ Там же, с. 166.

²⁴ Черных Е. Н. Указ. соч., с. 120.

²⁵ Русу М. Указ. соч., рис. 1, 26.

²⁶ Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. — М., 1970, с. 203—204.

²⁷ Черняков И. Т. Племена Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1975, с. 25.

²⁸ Чередищенко Н. Н. Колесницы эпохи поздней бронзы. — В кн.: Энеолит — бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 135—150.

²⁹ Там же.

И. Т. ЧЕРНЯКОВ

О назначении некоторых предметов Из Ингульского клада

Резюме

Среди наиболее богатого в Северном Причерноморье Ингульского клада бронзовых изделий находится два предмета, назначение которых до сих пор не было выяснено. Автор на основании аналогий с подобными предметами раннежелезного века, а также находки аналогичного «загадочного» крючка из Томештского клада определяет их как один из древнейших металлических типов бронзовых псалнев в Юго-Восточной Европе. В статье приводится реконструкция конской уздечки бронзовой эпохи, для чего привлекаются негативы уздечных блях на литейных матрицах причерноморского региона. Учитывая хронологию кладов позднебронзового века и памятников культур Ноа и сабагинской, автор относит появление металлического уздечного набора в Северном Причерноморье к XIII в. до н. э.

В. Ю. МУРЗИН

Проблема походження скіфів в сучасній історіографії

Незважаючи на тривалий — майже двохсотрічний розвиток скіфознавства, в останньому і понині існує ряд «споконвічних» проблем, що незмінно посідають центральне місце у пошуках скіфологів усіх поколінь. До числа таких проблем, поряд з питаннями етногеографії Скіфії, відноситься і проблема походження скіфів і скіфської культури. Характерною особливістю вивчення цієї проблеми, на наш погляд, є та обставина, що нагромаджений на сьогодні великий археологічний матеріал, який у багатьох випадках докорінно змінює наші уявлення про деякі окремі питання скіфознавства, в той же час неспроможний якісно змінити підхід до розв'язання проблеми походження скіфів та скіфської культури, не дає можливості знайти принципово інші, ніж двадцять років тому, шляхи її з'ясування. Тому першорядним завданням зараз, як нам здається, є не стільки створення нових концепцій та гіпотез про походження скіфів, скільки оцінка того, що зроблено в цьому плані.

Як відомо, біля джерел сучасного скіфознавства знаходився М. І. Ростовцев, який по праву вважається засновником скіфології як окремої галузі історико-археологічної науки. Розглядаючи в своїх працях практично всі питання, пов'язані з історією та археологією скіфів, М. І. Ростовцев не приділяв особливої уваги походженню скіфів, напевно вважаючи цю проблему досить ясною. На його думку, до VI ст. до н. е. величезні степи Прикубання та Північного Причорномор'я вже були заселені прийшлими скіфами-іранцями, що й визначило, таким чином, культурну і етнічну однорідність цих областей¹.

Проте М. І. Ростовцев припускав наявність в Скіфії деяких залишків місцевого доскіфського населення, цілком асимільованого прийшлими номадами. З особливою чіткістю він висловив цю думку при розгляді двох груп пам'яток скіфського часу — кубанської та середньодніпровської: «Обидві ці групи в їх доскіфському розвитку відрізнялись ... та якщо в епоху, що нас цікавить, вони все ж таки ста-